

Theosophical-Philosophical Foundation of Iranian Art

Volume 3 / Issue 2 / pages 181-192 / e-ISSN: 2980-7875 / p-ISSN: 2981-2356

Original Research

10.30486/PIA.2024.2401-1075

The Transformation and Change of Mehr and Zoroastrian Religious Places of Worship into Islamic Holy Places in Sadr Islam

Saba Hosseinpour¹, Lida Balilan Asl²

1. PhD student of Architecture, Faculty of Art and Architecture, Islamic Azad University, Tabriz Branch, Tabriz, Iran
2. Associate Professor, Department of Architecture, Faculty of Art and Architecture, Islamic Azad University, Tabriz Branch, Tabriz, Iran (Corresponding author).

Abstract

Throughout the history of Iran, various religions and sects have emerged across different time periods and geographical regions. The ancient land of Iran hosts many holy sites that have been significant not only to current religions but also to ancient ones. History has often witnessed the transformation of places of worship in different civilizations into sites dedicated to newer religions. During the transition to the Islamic era, many Mehrabahs and fire temples were converted into Islamic sites to align with Islamic beliefs and rituals. This study investigates the transformation of pre-Islamic temples into Islamic religious sites and the motivations behind these changes. By examining 22 examples of mosques and Imamzadehs, such as the Damghan Historical Mosque, Istakhar Jame Mosque, Salih Tajrish Imamzadeh, and Ebrahim Kangavar Imamzadeh, with backgrounds as Atesh Kedeh and Mehr Temples, the research employs historical-analytical-descriptive methods, utilizing historical and library sources to answer how and why Mehrabahs and fire temples were repurposed into Islamic sites during this transitional period. The findings suggest that pre-Islamic Iranian holy sites continued to exist after the arrival of Islam in Iran under new titles such as Imamzadeh, Qadamgah, and mosque. These transformations reflect Islam's profound influence on the culture and religious sites of pre-Islamic Iran, as well as the construction of Islamic places on existing worship sites. In the early Islamic period, these changes were influenced by the local people's reverence for the sacredness of these places and the Iranians' intent to preserve religious buildings and protect these sites from destruction.

Keywords: Fire Temple, Holy Places, Islam, Mehr Worship, Mosque, Temples, Zoroastrianism

تحول و تغییر عبادتگاه‌های آیین مهرپرستی و زرتشت به اماکن مقدس اسلامی در صدر اسلام

صبا حسین پور^۱، لیدا بلیلان اصل^۲

^۱ دانشجوی دکتری معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تبریز، تبریز، ایران

^۲ دانشیار گروه معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تبریز، تبریز، ایران (نویسنده مسئول)

چکیده

در تاریخ ایران، مذاهب و فرقه‌های مختلفی در طول زمان و در نقاط مختلف جغرافیایی ظهور کرده‌اند. سرزمین کهن ایران دارای اماکن مقدس بسیاری است که علاوه بر ارتباط با ادیان کنونی، با ادیان کهن نیز مرتبط بوده‌اند. تاریخ، بارها شاهد تبدیل نیایشگاه‌ها در تمدن‌های مختلف به پرستشگاه‌هایی برای ادیان جدیدتر بوده‌است، در طی گذر به دوران اسلامی، بسیاری از مهرابه‌ها و آتشکده‌ها به اماکن اسلامی تبدیل شدند که به منظور انطباق با اعتقادات و آیین‌های دین اسلام صورت گرفت. پژوهش حاضر قصد دارد، به بررسی تغییر معابد پیش از اسلام به اماکن مذهبی اسلامی و انگیزه‌ی این تغییرات بپردازد. با بررسی ۲۲ نمونه موردی از مساجد و امامزاده‌هایی با پیشینه‌ی آتشکده و معبد مهر (مسجد تاریخانه دامغان، مسجد جامع اصطخر، امامزاده صالح تجریش، امامزاده ابراهیم کنگاور و...) و آثار و نشانه‌های به‌دست‌آمده از این اماکن و ارتباط آن‌ها با ادیان گذشته را با روش تاریخی-تحلیلی-توصیفی و با بهره‌گیری از منابع تاریخی و کتابخانه‌ای بررسی کند و در پاسخ به این سوال که تغییر کاربری مهرابه‌ها و آتشکده‌ها به برخی اماکن متبرکه در طی گذر به دوران اسلامی چگونه و به چه دلیل بوده، این نتیجه حاصل می‌شود که بناهای مقدس ایرانی پیش از اسلام، با ورود اسلام به ایران تحت عناوین امامزاده، قدمگاه و مسجد به حیات خود ادامه داده‌اند و این تحولات نشان از تأثیر عمیق اسلام بر فرهنگ و مکان‌های مذهبی قدیمی دارند و ساخت اماکن اسلامی بر روی اماکن نیایشگاهی موجود در صدر اسلام به دلیل باور مردم بومی به مقدس بودن آن مکان و حاصل تدبیر ایرانیان برای جلوگیری از تخریب بناهای مذهبی و حفظ این اماکن بوده است.

کلید واژه‌ها: آتشکده، اسلام، آیین مهرپرستی، اماکن مقدس، زرتشت، مسجد، معابد

۱- مقدمه / بیان مسئله

در تاریخ ایران، مذاهب و فرقه‌های مختلفی در طول زمان و در نقاط مختلف جغرافیایی ظهور کرده‌اند. سرزمین کهن ایران دارای اماکن مقدس بسیاری است که این مکان‌ها غیر از ارتباط با ادیان کنونی، مرتبط با ادیان کهن بوده‌اند. تاریخ بارها تبدیل نیایشگاه‌ها در تمدن‌های مختلف به پرستشگاه‌هایی برای ادیان جدیدتر را شاهد بوده که می‌توان از مهم‌ترین آن‌ها به سرگذشت مسجدالاقصی در فلسطین و نیز مسجد ایاصوفیه در ترکیه‌ی امروز اشاره کرد (هژبری و کریمیان، ۱۴۰۱). قبله‌ی مسلمین جهان نیز از این قاعده مستثنی نبوده و کعبه، خانه‌ی خدا، پیش از اسلام از مراکز عبادی اعراب جاهلی محسوب می‌شد؛ همچنین منابع تاریخی نیز گاهی به آتشکده و کلیساهایی اشاره می‌کنند که هم‌اکنون سال‌هاست به مسجد خدایپرستان تبدیل شده‌اند (هژبری و کریمیان، ۱۴۰۱).

تغییر کاربری بناهای مذهبی پیش از اسلام در دوره‌ی ساسانی نیز وجود داشته‌است. این تغییرات، نشان از ترویج و گسترش اسلام در جوامع مختلف دارد. این اقدامات باعث شده‌است که اسلام به‌عنوان یکی از بزرگترین دین‌های جهان شناخته شود و تأثیر گسترده‌ای در فرهنگ و زندگی مردم داشته‌باشد. این پژوهش قصد دارد، با مطالعه و تحلیل تاریخی و فرهنگی و بررسی نشانه‌ها و آثار به‌دست‌آمده از این اماکن، تغییر و تحول این عبادتگاه‌ها به‌عنوان اماکن مقدس اسلامی را بررسی کند. این تحولات ممکن است شامل، تغییرات در ساختار، استفاده، نمادها و رویدادهای مذهبی مرتبط با این اماکن باشد. این پژوهش می‌تواند به درک عمیق‌تر فرهنگ و تاریخ اسلام و نقش آن در تبدیل و تغییر عبادتگاه‌های قبلی در منطقه کمک کند.

این تحقیق در پاسخ به سوالات زیر صورت گرفته‌است:

۱. چگونه و به چه دلیل در طی گذر به دوران اسلامی، مهرابه‌ها و آتشکده‌ها، به اماکن مقدس تغییر کاربری داده‌اند؟
۲. شواهد و نشانه‌های دال بر تبدیل آتشکده‌ها و مهرابه‌ها به اماکن مقدس اسلامی چیست؟

۲- روش پژوهش

پژوهش حاضر به بررسی تغییر معابد پیش از اسلام به اماکن مذهبی اسلامی و انگیزه این تغییرات می‌پردازد؛ روش پژوهش «تاریخی-تحلیلی-توصیفی» است و داده‌ها با اتکال به اسناد و منابع تاریخی، منابع مذهبی، گزارش‌های باستان‌شناسی و مرمت فراهم آمده. طبق بررسی‌های باستان‌شناسی در بعضی از نمونه‌های مورد بررسی در این پژوهش آثار و نشانه‌هایی مربوط به آتشکده، شامل آتشدان و کتیبه به دست آمده؛ همچنین متون تاریخی‌ای وجود دارد که اشاره می‌کند، بعضی از نمونه‌های مورد بررسی قبل از اسلام نیز، نیایشگاه بوده و برای مردم منطقه مقدس شمرده می‌شد.

۳- ادبیات پژوهش (مبانی نظری و پیشینه‌ی پژوهش)

۳-۱- پیشینه‌ی پژوهش

به صورت کلی منابع موجود به دو دسته تقسیم می‌شوند:

دسته‌ی اول پژوهش‌هایی که به بررسی انگیزه‌های تغییر کاربری بناهای مذهبی می‌پردازد و دسته‌ی دوم پژوهش‌هایی که به آثار و شواهد به دست آمده از مساجد موجود پرداخته‌است.

جدول ۱: پیشینه‌ی پژوهش، ماخذ نگارندگان

پژوهش‌هایی که به بررسی انگیزه‌های تغییر کاربری بناهای مذهبی می‌پردازد.		
عنوان پژوهش	ارجاع	نتیجه‌گیری
تحولات در عبادتگاه‌های اوایل دوران اسلامی ایران	هژبری و کریمیان تابستان ۱۴۰۱ مجله علمی اثر	با استفاده از نتایج باستان‌شناسی و منابع تاریخی به این نتیجه رسیده که بناها با ورود اسلام به ایران تحول یافته‌اند؛ ولی هویت ایرانی خود را حفظ کرده‌اند.

<p>اماکن مقدس با پیشینه نیایشگاه مهر</p>	<p>جوادی بهار ۱۳۹۷ فصلنامه هنر و تمدن شرق</p>	<p>به این نتیجه رسیده که نیایشگاه مهر به آتشکده و سپس به مسجد و امامزاده تبدیل شده به گونه‌ای که امروز در سراسر ایران بناهای مقدس وجود دارد که مورد احترام زرتشتیان و مسلمانان است.</p>
<p>استمرار روند تبدیل آتشگاه به مسجد تا قرن هفتم هجری، نمونه‌ی موردی، مسجد سنگی داراب</p>	<p>کریمیان و سیدین ۱۳۹۱ فصلنامه علمی تخصصی باستان‌شناسی ایران</p>	<p>با اشاره به کتیبه محراب حجاری شده در بنا، بدون تردید به تبدیل آتشکده به مسجد در قرن هفتم هجری اشاره می‌کند.</p>
<p>فرایند تبدیل دو آتشکده به مسجد در ایزدخواست و استخر با استناد به شواهد موجود و منابع تاریخی</p>	<p>کریمیان و سیدی پاییز ۱۳۹۶ مطالعات ایران‌شناسی</p>	<p>اشاره به این دارد که تعداد زیادی از آتشکده‌ها بعد از حمله اعراب به سرزمین فارس به مسجد تبدیل شدند.</p>
<p>پژوهش‌هایی که به آثار و شواهد به دست آمده از مساجد موجود پرداخته</p>		
<p>پیدایش مساجد در یزد؛ بازشناسی معماری مساجد سده‌های نخستین منطقه یزد</p>	<p>نیک‌زاد تابستان ۱۴۰۲ مجله معماری اقلیم گرم و خشک</p>	<p>در مکان یابی مساجد یزد در سده‌های سوم و چهارم هجری اشاره به حضور گسترده زرتشتیان در این منطقه و وجود آتشکده‌ها در هر شهر و روستایی دارد و پس از کشمکش مسلمانان و زرتشتیان آتشکده‌ها ویران و مساجد به جای این بناها برپا شد.</p>
<p>تحولات تاریخی مسجد جامع دماوند با استناد به شواهد باستان‌شناسی</p>	<p>نصرتی و همکاران بهار ۱۴۰۲ مجله پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران</p>	<p>براساس بررسی‌ها و پژوهش‌های انجام شده بقایای بنایی پیش از اسلام، احتمالاً دوره‌ی ساسانی در مکان مسجد جامع دماوند وجود داشته‌است در صورتی‌که هیچ‌گونه شواهد و مدارکی دال بر وجود آتشکده که در روایت‌های محلی بسیار از آن یاد می‌شود، تا کنون به دست نیامده است.</p>
<p>آتشدان‌های سنگی ولایت فارس در دوره ساسانی</p>	<p>علی هژیری، حسین توفیقیان، کریمیان زمستان ۱۴۰۲ پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران</p>	<p>تعدادی از آتشدان‌های سالم که شکسته نشده‌اند، در اماکن متبرکه اسلامی کشف شده که احتمالاً برای تداوم فضای قدسی از دوره ساسانی به دوران اسلامی است.</p>
<p>تبیین اصول نگرش به مکان در آثار تاریخی باستانی شهر دامغان (مطالعه پژوهی مسجد تاریخانه‌ی دامغان)</p>	<p>علی مشهدی ۱۴۰۱ مطالعات میان رشته‌ای معماری ایران</p>	<p>طبق تحقیقات اداره کل باستان‌شناسی، قبل از تسلط اعراب بر ایران، مسجد تاریخانه، آتشکده بود و بعدها به مسجد تبدیل شد؛ این مسجد بنایی استعاری با عناصر سنتی و مصالح بوم‌آورد خشتی است و بدین طریق موجب برانگیختن خاطرات گذشته، احساس هویت مکانی و تجربه عمیق در مخاطب می‌شود.</p>
<p>مطالعه و معرفی یافته‌های فرهنگی مرتبط با دوره‌ی ساسانی در کاوش ضلع شرقی مسجد جامع ارومیه</p>	<p>حامد نوری و همکاران بهمن ۱۴۰۲ پیام باستان‌شناس</p>	<p>با توجه به مطالعات انجام‌گرفته و همچنین نظرات متعددی که در مورد مسجد جامع ارومیه ارائه شده، تعدادی از محققان اتفاق نظر دارند که گنبدخانه مسجد جامع ارومیه، بنای اصلی و قدیمتر بوده و حتی در دوران ساسانی، گنبدخانه این مسجد، کاربری آتشکده داشته‌است</p>
<p>مسجد جامع عتیق کنگاور</p>	<p>فرهاد نظری بهار ۱۳۹۴ فصلنامه اثر</p>	<p>امامزاده ابراهیم شامل بقعه، سردر و سنگاب، مسجد شبستانی و سنگ کتیبه است. بقعه‌ی امامزاده ابراهیم روی دیوار سنگی معبد آناهیتا جای گرفته است.</p>

پژوهش حاضر، باتوجه به پیشینه و با بهره‌گیری از هر دو گروه از مقالات بالا، به بررسی انگیزه‌های تغییر کاربری بناهای مذهبی و آثار و شواهد به دست آمده از عبادتگاه‌های اسلامی موجود پرداخته‌است.

۲-۳-۲- مبانی نظری / ادبیات پژوهش

۱-۲-۳- نشانه‌های ادیان باستانی ایران

کیش مهر قویترین آیینی بوده که از ایران به دیگر ممالک راه یافته و بازتاب آن بر فرهنگ ایرانی- اسلامی و مسیحیت مشهود است. طبق شواهد تاریخی، مهرپرستی از دوران مادها در ایران وجود داشته‌است. دو ایزد مهر و اناهیتا در باورها و سنن ایران باستان همواره در کنار هم حضور داشته و به قدری نشانه‌های طبیعی مانند گیاه و آب، ماهی، گاو و همچنین آثار معماری و اماکن مقدس آن‌ها باهم آمیخته‌است که تفکیک این دو از یکدیگر آسان نیست. بسیاری از مکان‌های مقدس که امروز در کنار رودخانه‌ها واقع شده‌اند یا روزگاری چشمه و درختی مقدس در آن وجود داشته، یادگاری از باورهای قدیمی است که ریشه در اعتقاد به ایزدان مهر و اناهیتا دارد. بیشتر این مکان‌ها در دوران رواج آئین زرتشت در ایران، تبدیل به معابد زرتشتی شدند. زمانی که مذهب زرتشت آیین رسمی دربار شد، نقش اهورامزدا بسیار مهم و اساسی بود؛ اما همچنان ایزدان آب و خورشید، یعنی اناهیتا و مهر به‌عنوان یاران اهورامزدا حضور داشتند. احترام به عناصر طبیعی همچون آب و آتش و گیاه در گفتار و سفارشات زرتشت پیامبر نیز وجود داشت و از گذشته تداوم یافته بود. در زمان‌هایی نیایش مهر، اناهیتا و آیین‌های بزرگداشت آتش، هم‌زمان در یک مکان برقرار بوده‌است (آورزمانی و جوادی، ۱۳۹۴). هم‌زمان با آغاز فتوحات اعراب، دین زرتشتی، به‌طور نسبی، در آسیای مرکزی رواج داشت؛ اما یکسانی دینی و رسمیت این آیین در آن سرزمین همانند ایران نبود، برخی محققان آسیای مرکزی را خاستگاه اندیشه‌های دین زرتشت و مکان پیدایش اوستا دانسته‌اند. کشف مجسمه‌های اناهیتا در حفاریات سغد و خوارزم از گسترش مذهب زرتشت در این سرزمین حکایت دارد (احمدی‌نوبی و همکاران، ۱۴۰۱).

با ورود مسلمانان به ایران آن‌ها در صدد ترویج دین اسلام بین بومیان بودند بر این اساس فاتحان مسلمان برای اشاعه اسلام امتیازاتی را به گروندگان اسلام عطا می‌کردند، تا جایی که فرد نومسلمان، علاوه بر بهره‌مندی از امتیازات اجتماعی، از پرداخت مالیات جزیه معاف می‌شد. به نظر می‌رسد، در نتیجه‌ی همین تدابیر و مزایای اقتصادی و اجتماعی بود که دهقانان و بازرگانان، تقریباً بدون مقاومت، در مقابل لشکریان عرب، سر تسلیم فرود آوردند و دین فاتحان را پذیرفتند. گروه دیگری از مردم که از آغاز، سلطه‌ی سیاسی و مذهبی اعراب مسلمان را پذیرفتند، قشر ضعیف و تهی دست جامعه بودند. این گروه که بیشتر برای فرار از بارسنگین جزیه دین اسلام را پذیرفته بودند، در زمان حضور اعراب، آداب اسلام را رعایت می‌کردند؛ اما پس از خروج مسلمانان از منطقه، به آداب و رسوم دین خود باز می‌گشتند. پیروان دیگر ادیان غیرالهی با وجود عدم اعتراض به حضور سیاسی اعراب، دین آن‌ها را نپذیرفتند، و با پرداخت جزیه بر دین سابق خود باقی ماندند؛ به همین سبب به راحتی می‌توانستند در قلمرو مسلمانان، با آزادی و امنیت کامل، به اجرای مراسم و آداب و رسوم مذهبی خود بپردازند؛ به‌طوری که معابد و اماکن مذهبی آنان مورد احترام جامعه اسلامی بود (احمدی‌نوبی و همکاران، ۱۴۰۱).

۲-۲-۳- فلسفه‌ی آیین مهر و زرتشت

ایزد میترا پیش از زرتشت، یکی از بزرگترین خدایان ایرانی به شمار می‌رود و شاید بتوان او را محبوب‌ترین و مشهورترین ایزد آن دوران دانست؛ شکل‌گیری اسطوره‌های میترا از ابتدا با نوعی تقدس در بین ایرانیان رواج یافت و کم‌کم به شکل یک تشکل آیینی درآمد. کیشی که رو به سوی آسمان و به طالع ستارگان باور دارد و آتش را به پاس نوربخشی شبانه و خورشید را به لحاظ بخشندگی روزانه مقدس می‌شمرد (علی‌پور و همکاران، ۱۳۹۸، ۳۳).

دین زرتشت مهمترین دین ایرانیان قبل از اسلام بوده که پیامبر آن زرتشت و اعتقاد به خدای یگانه داشته‌است، که کتاب دینی آنها اوستا است. زرتشتیان معتقدند که برای تدبیر عالم دو مبدأ وجود دارد: خیر و دیگری شر. اولی نور و دومی ظلمت است آن‌ها ملائکه را مقدس دانسته و بدون اینکه مانند بت پرستان برای آن‌ها بت درست کنند به آن‌ها توسل و تقرب می‌جویند (قاسمیان اصل و همکاران، ۱۴۰۰).

براساس نشانه‌های ادیان باستانی ایران و فلسفه‌ی آیین مهر و زرتشت جدول ذیل تنظیم شد.

جدول ۲: فلسفه و نشانه‌های مقدس در معابد پیش از اسلام، ماخذ نگارندگان

دین	معبد	فلسفه	نشانه‌ها
کیش مهر	مهرابه	ایزد عهد و پیمان، روشنایی، جنگاوری، پاکی و نالودگی	نشانه‌های طبیعی مانند گیاه، چشمه‌آب، ماهی، گاو، درخت، کوه
زرتشت	آتشکده	اخلاقی و خردورزانه	آب، خورشید، گیاه، آتش، کوه

۳-۲-۳- رمزپردازی معابد

«الیاده» بر این باور است که علت به‌وجودآمدن آتشکده‌ها در کوه، تقدس کوه در آیین‌های باستانی است. وی معتقد است کوه به دلیل نزدیک‌بودن به آسمان، علاوه بر جایگاه عملکردی دارای معانی رمزی نیز بوده است (الیاده، ۱۳۹۹، ۳۵۱). منصوری و جوادی اعتقاد دارند «ترکیب چارتاقتی و گنبد، خود نمادی از کوه است؛ شاید بتوان احتمال داد، فرم گنبد چارتاقتی برگرفته از فرم کوه باشد. عده‌ای هم بر این باور هستند گنبد بر روی چارتاقتی از بقایای آیین مهری و فرم مهرابه‌هاست که در غارها و شکاف کوه‌ها ساخته می‌شد» (منصوری و جوادی، ۱۳۹۸). همچنین از آنجا که می‌گفتند مهر از کوه زاده‌شده و در کوه نیز می‌میرد؛ پس هر غاری را که در دامنه آن آب روانی جاری بود، زیارتگاه مهر و ناهید (آناهیتا) نامیده و در اوقات معینی برای ستایش آنان به معابد روی می‌آوردند و حاجت خود را از آنان می‌طلبیدند (علی‌پور و همکاران ۱۳۹۸، ۳۴). در زرتشت نیز کوهستان مقدس بوده تا جایی که مورد ستایش و پرستش قرار می‌گیرد. هرودت نیز درباره نیایش پارسیان در دوره هخامنشیان می‌نویسد: «نیایش نه در عبادتگاه‌های بزرگ بلکه در فضای باز و بر روی کوه‌ها انجام می‌گرفت» (قریشی، ۱۳۸۹، ۱۳۱).

در دوره‌ی زرتشتی با افزایش آتشکده‌ها، ایرانیان معابد و آتشکده‌های خود را بر بلندای کوه می‌ساختند و در آنجا که اثری از کوه نبود، آتشکده‌ها را بر فراز تپه‌ها بنا می‌کردند. قرارگیری معابد ایرانی در کوه‌ها و قله‌های بلند و محفوظ سبب حفاظت از حملات و غارت می‌شد (داریوش و همکاران، ۱۳۹۹). چشمه‌های مقدس در پای کوه مرتبط با داستان پرتاب تیری است که میترا به دل صخره انداخت و از آن چشمه جاری شد و تقدس کوه و ساختن بسیاری از چارتاقتی‌ها و اختصاص اماکن مقدس بر بلندای کوه نزد نیاکان ایران از این‌رو می‌باشد و دلیل آنکه در اعتقادات دیگر اقوام، معابد را به شکل کوه یا بر فراز کوه بنا می‌کردند، تقدس کوه‌ها بوده که آن‌ها را جایگاه خدایان می‌شمردند (داریوش و همکاران، ۱۳۹۹، ۶۶). زرتشتیان معبد و آتشکده را «در مهر» نیز می‌گفته‌اند که یادآور سنت‌های پیشین تاریخی در ایران و آیین مهر یا میترایسم نیز هست. به دلیل باور به تقدس کوه گذشتگان نیاگاه‌های خود را یا بر روی کوه یا الهام‌گرفته از کوه (چارتاقتی و گنبد) ساخته‌اند و این باور در ادیان بعدی (مانند مساجد) نیز به حیات خود ادامه داده‌است.

۳-۲-۴- تغییر کاربری بناهای مذهبی

اماکن مقدس اسلامی که امروز در ایران وجود دارند یادگارهایی از دوران نیایش مهر و زرتشت است که مطابق با باور جدید به حیات خویش ادامه داده‌اند. بسیاری از امامزاده‌ها و مساجد روزگاری نیایشگاه مهر و آناهیتا و بعدها زرتشت بوده. با پذیرش دین جدید تغییراتی در ساختمان این بناها حاصل شده و به تدریج به تزیینات دوران اسلامی مزین شده‌اند؛ به گونه‌ای که اصل و ریشه‌ی آن در لایه‌های پیشین نهفته و تشخیص آن برای عوام دشوار است؛ اما نشانه‌های بسیاری وجود دارد که می‌توان چگونگی تغییر و تبدیل مکان مقدس کهن را به وضعیت جدید پیگیری کرد. (جوادی، ۱۳۹۷، ۱۰-۱۵) تخریب و تغییر کاربری بناها در اوایل دوره‌ی اسلامی، تنها در بناهای مذهبی رخ نمی‌داد؛ مانند ساختارهای ساسانی سیراف و به ویژه قلعه‌ی آن که فاصله‌ی بین تخریب و ساخت مسجد بر روی آن چندان زیاد نبوده (Whitehouse, 2009). هم‌زمان با آغاز دوران اموی تخریب آتشکده‌ها سرعت بیشتری گرفت و در دوره‌ی مهدی عباسی در سده ۲ هجری نیز برخی آتشکده‌ها مانند آتشکده‌های عراق خراب شدند؛ اما امروزه آگاهیم برخی از آتشکده‌ها همچون ایذه تا زمان هارون الرشید روشن بوده‌است. در سده‌ی سوم هجری، ابن‌فقیه از آتشکده‌ی «آذر جشنسف» در فراهان نام برده که والی قم آن را ویران کرده‌است؛ همچنین قزوین در سده ۳ هجری آتشکده‌های فعال داشته‌است (هژبری و کریمیان، ۱۴۰۱، ۲۸۱) از سده‌ی چهارم هجری، اخبار بسیاری حکایت از فعالیت آتشکده‌ها دارد و هیچ ناحیه‌ای نیست که در او آتشگاهی نباشد (اصطخری، ۱۳۹۷) با این تفاسیر علاوه بر بررسی‌های باستان‌شناختی در بقایای معماری، گزارش‌های تاریخی راهگشای ما در شناخت بهتر آتشکده‌ها در سده‌های اولیه‌ی اسلامی است. در تاریخ معماری نمونه‌هایی مانند مسجد جامع ایزدخواست، جزء آتشکده‌هایی است که به مسجد تبدیل شده‌اند (کریمیان، ۱۳۹۲). نکته‌ی قابل تأمل اینجاست که برخی از تغییرات توسط خود ایرانیان صورت گرفته‌است؛ همچون اماکن متبرکه به خصوص مساجد و امامزاده‌هایی که امروز در تعدادی از آن‌ها آتشدان‌هایی از دوره‌ی ساسانی به دست آمده یا نشانه‌هایی از مهرابه در آن‌ها مشاهده شده‌است.

۳-۲-۵- مسجد و کاربرد آن در صدر اسلام

مسجد در ایجاد تمدن اسلامی، پیشرفت علم و ادب موثر بوده است، دکتر گوستاولوبون فرانسوی در کتاب تمدن اسلام و غرب می‌نویسد، جدیتی که مسلمانان در فراگرفتن علوم از خود نشان دادند، حقیقتاً حیرت‌انگیز است؛ آن‌ها هر وقت هر شهری را تصرف می‌کردند، اولین اقدامشان ساختن مسجد بوده (لوبون، ۱۴۰۲، ۵۵۷). اسلام نام پرستشگاه رسمی خود را مسجد گذاشته‌است تا نشانی از عظمت مسجد و معبود این دین که خدای یکتاست به دست‌دهد از همین نامگذاری معلوم می‌شود که سجده، مختص صاحب مسجد است و بر دیگران هر چند عظیم‌القدر باشند، نمی‌توان سجده کرد (سوره بقره، آیه ۳۴ - سوره اعراف، آیه ۱۱) (صفاکیش، ۱۳۹۰، ۴).

۳-۲-۶- معماری ایران در صدر اسلام

ظهور اسلام و گسترش آن با احداث مساجد در شهرها و روستاها همراه بود. با برافتادن نظام سیاسی ساسانیان بخش‌هایی از فرهنگ و هنر آن‌ها به خصوص در معماری ایران باقی ماند؛ به نقل از ابن‌جبیر در سده‌ی ۶ هجری، مسجد اولیه‌ی اصفهان متشکل از تالار ستون‌دار و پوشش تیرهای چوبی ادامه‌ی هنر ایران را در معماری نشان می‌دهد. اسلام با ورود به هر منطقه مساجد را که نشانه‌ای از اسلام و محلی برای گردهمایی مسلمانان بوده، منطبق بر هنر و فرهنگ و پیشینه‌ی آن منطقه بنا کرده‌است (هژبری و کریمیان، ۱۴۰۱، ۲۸۰).

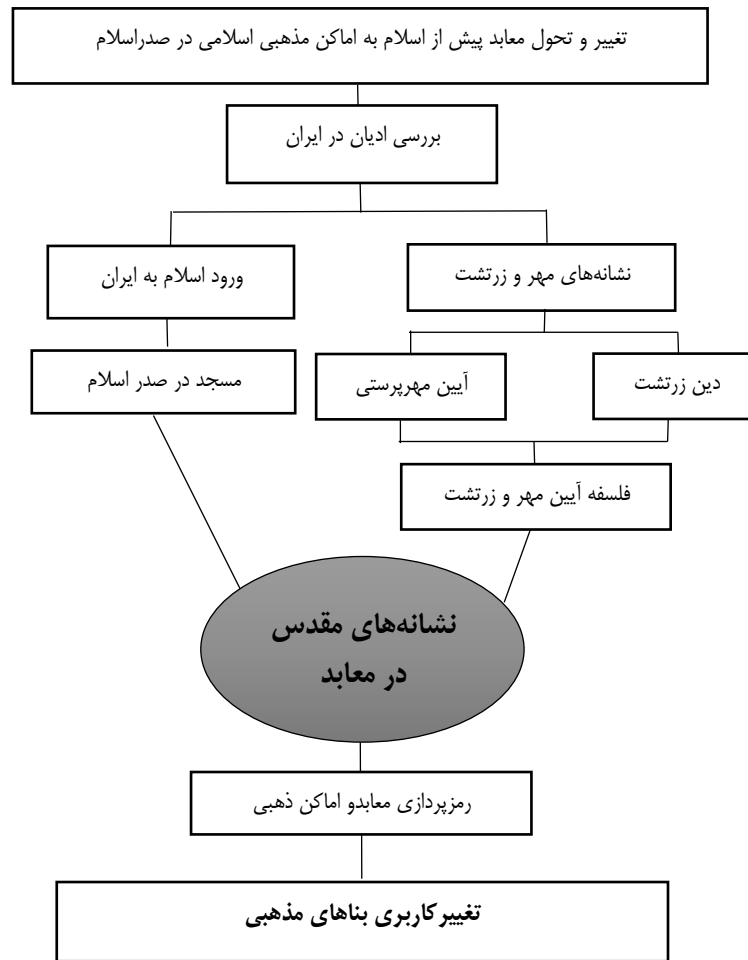
۳-۲-۷- بنیاد اماکن مذهبی اسلامی بر آتشکده‌ها

بررسی‌ها نشان داده برخی از بناهای پیش از اسلام در دوران اسلامی با تغییراتی در سازه، کاربری جدیدی یافته‌اند. برای همین با تازش اعراب به ایران، ایوان مدائن به‌عنوان اولین نمازگاه اعراب مورد استفاده‌ی جدید قرار گرفت (پوپ، ۱۳۹۵). یکی از نمونه‌های

تغییر در پلان برای کاربری مذهبی جدید را در آتشکده‌ی نیشابور می‌توان بررسی کرد که منابع تاریخی نیز تغییر کاربری آتشکده و تبدیل آن به مسجد در دوره اسلامی را تأیید می‌کنند؛ شهر قم پیش‌تر از آنکه یکی از کانون‌های تشیع باشد، در دوره ساسانی جایگاه مذهبی خاصی داشته‌است. منطقه‌ی جمکران که دوازده محله بود «بر هر محلتی و در پی آتشکده‌ای بود». بیشتر این آتشکده‌ها پس از اسلام به مسجد تبدیل شدند؛ در حدیثی آمده که رایت وی [امام زمان عج] بر این کوه سفید بزنند، به نزد دهی کهن که قصر مجوس است و آن را «جمکران» خوانند، از زیر یک مناره‌ی آن مسجد بیرون آید، نزدیک آنجا که آتش‌خانه‌ی گبران بوده با فشارهای شیعیان در نهایت حوص، در محل آتشکده‌ای که ویران ساخت، اولین مسجد قم را بنا کرد (هژبری و کریمیان، ۱۴۰۱، ۲۸۱).

۳-۲-۸- تبدیل اماکن مقدس به بقاع متبرکه و مدفن امامزادگان

به نظر می‌رسد تغییر کاربری آتشکده به برخی اماکن متبرکه در طی گذر از دوره ساسانی به دوران اسلامی، حاصل تدبیر ایرانیان برای جلوگیری از تخریب بناهای مذهبی بوده است؛ زیرا در بیشتر بناها، همچنان آتشدان محفوظ مانده بود (هژبری و کریمیان، ۱۴۰۱، ۲۸۲). در سراسر ایران می‌توان نمونه‌هایی یافت که نشان از پیوندهای مکان باستانی با نام‌های اساطیری (نقش‌رستم، تخت‌جمشید، تخت سلیمان) و همچنین شخصیت‌های اسلامی (قدمگاه و امامزاده) برای نگهداری حرمت محوطه و جلوگیری از تخریب آن‌هاست. مهم‌ترین تغییر کاربری را شاید بتوان در پاسارگاد دید. آرامگاه کوروش در پاسارگاد که در صدراسلام «گورمادر سلیمان» نامیده می‌شد، در سده‌ی هفتم هجری (میرزا ابوالقاسمی، ۱۳۹۹) توسط اتابکان فارس به مسجدی تبدیل شد و پس از آن همچنان به‌عنوان مکان مقدس «مشهد سلیمان» مورد توجه بود (هژبری و کریمیان، ۱۴۰۱، ۲۸۲-۲۸۳).

نمودار ۱: نمودار مدل مفهومی تحقیق

۳-۳- یافته‌های پژوهش (بحث و تحلیل)

با استناد به تحقیقات صورت گرفته از منابع تاریخی، یافته‌های باستان‌شناسی، ادعاهای افراد بومی و نشانه‌های باقی‌مانده از معابد گذشته (مانند نشانه‌های طبیعی در مهرابه‌ها و آتشدان‌ها در آتشدکه) جدول ذیل اشاره به نمونه‌هایی از مسجد، امامزاده و قدمگاه دارد که قبل از اسلام آتشدکه یا مهرابه بوده و پیش‌تر در پژوهش‌هایی به بررسی کامل و جامع‌تر این نمونه‌ها پرداخته شده است. در مقاله‌ی «استمرار روند تبدیل آتشدگاه به مسجد تا قرن هفتم هجری، نمونه‌ی موردی، مسجدسنگی داراب» نویسندگان با بررسی آثار و نشانه‌های به‌جامانده در مسجدسنگی به این نتیجه رسیده‌اند که این مکان قبلاً آتشدکه بوده است. مسجد ایزدخواست و مسجدجامع استخر نیز در مقاله‌ی «فرایند تبدیل دو آتشدکه به مسجد در ایزدخواست و استخر با استناد به شواهد موجود و منابع تاریخی» به صورت ریز و دقیق مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته‌اند؛ همچنین مقاله‌ی «تحولات تاریخی مسجدجامع دماوند با استناد به شواهد باستان‌شناسی» اشاره به این مطلب دارد که روایات محلی تأکید بر آتشدکه بودن مسجدجامع دماوند دارند.

جدول ۳: نمونه‌هایی از بناهای مقدس با پیشینه معابد قبل از اسلام، ماخذ نگارندگان

عنوان بنا	کاربری قبلی	کاربری کنونی	زمان تغییر کاربری	شواهد به دست آمده	عکس
تاریخانه دامغان	آتشدکه ناری‌خانه	مسجد	قرن دوم هجری	سبک دوره ساسانی	
مسجدجامع بروجرد	آتشدکه	مسجد	۱۵۰-۲۲۶ هجری	گچبری و خطاطی در دوره‌های مختلف	
مسجد ایزدخواست	آتشدکه	مسجد	قرن سوم هجری	اتصال چهارطاقی به مسجد	
مسجدجامع اصطخر	آتشدکه	مسجد	حدود 662-659م	باقیمانده‌های سنگی یک بنا	
امامزاده زیاده خاتون، نراق	مهراب	امامزاده	دوره صفوی	قرارگیری بر بالای تپه	
قدمگاه، نیشابور	مهراب	قدمگاه	قرن ۱۱ هجری	وجود چشمه آب	
امامزاده صالح تجریش	مهراب	امامزاده	قرن ۷-۸ هجری	درخت چنار کهنسال	
مسجد قزوین	مهراب آتشدکه	مسجد	۱۹۲ هجری	شبستان جنوبی آتشدکه شبستان شمالی با حوض و درخت کهنسال به معبد مهر	

	درخت چنار کهنسال	قرن ۵-۶ هجری	امامزاده	مهراب	امامزاده حمزه، جاده آبیعی
	مکان مکعبی شکل اشتعال آتش در مرکز بنا قرارگیری در دل کوه	قرن ۱۱ هجری	مسجد	آتشکده آذرخش ش مهراب	مسجد سنگی داراب
	روایت شفاهی اهالی	قرن ۳-۴ هجری	مسجد	آتشکده	مسجد جامع دماوند
	متون تاریخی	قرن ۳-۴ هجری	مسجد	آتش خانه گیران	مسجد جمکران
	متون تاریخی	قرن سوم هجری	مسجد	آتشکده	مسجد امام حسن عسکری قم
	کاوش‌های باستان‌شناسی	۴۷۹ هجری	مسجد	آتشکده	گنبد نظام‌الملک مسجد اصفهان
	بقایای آتشدان گچی از دوره ساسانی	تاریخ دقیقی در دست نیست	براساس باور مردم امامزاده	آتشکده میل م یلگه اسلام‌آبادغر ب کرمانشاه	امامزاده
	باستان‌شناسی	تاریخ دقیقی در دست نیست	امامزاده	آتشکده	امامزاده حاصل ظالمی
	سه آتشدان مزین به شیارهای تزئینی	تاریخ دقیقی در دست نیست	امامزاده	آتشکده	بقعه‌ی امامزاده شاه نورالدین
	آتشدان سنگ و کتیبه‌ای به فارسی میانه	تاریخ دقیقی در دست نیست	امامزاده	آتشکده	امامزاده ابراهیم شیراز
	یونسکو آتشدان سنگ مرمر	قرن هفتم هجری	امامزاده	معبد آناهیتا آتشکده	امامزاده عبدالله شوشتر
	چشمه آب کوه	تاریخ دقیقی در دست نیست	امامزاده	مهراب	بابایادگار در کرمانشاه

	باستان‌شناسی	قرن ۵-۶ هجری	مسجد	آتشکده	مسجد جامع ارومیه
	باستان‌شناسی	قرن ۲-۳ هجری	امامزاده	معبد آناهیتا	امامزاده ابراهیم کنگاور

با توجه به تحقیقات صورت‌گرفته از نمونه‌های ذکر شده در جدول بالا، ثابت شده که قبلاً به‌عنوان معابد غیر اسلامی شناخته می‌شدند. این تحقیقات ممکن است منجر به شناسایی مساجد و امامزاده‌های بیشتری با پیشینه ادیان قدیمی شود.

۴- بحث و نتیجه‌گیری:

در این مقاله، به بررسی تحولات و تغییراتی که در عبادتگاه‌ها و مکان‌های مقدس ایران از گذشته تاکنون رخ داده، پرداخته شده است. این تحولات نشان‌دهنده تاثیر فرهنگ‌ها، ادیان و تاریخ بر مکان‌های مقدس و عبادتگاه‌ها در ایران است. از زمان باستان تا امروز، مکان‌های مقدس ایران همچنان نقش مهمی در زندگی مذهبی و فرهنگی مردم این منطقه ایفا می‌کنند. این بررسی نشان می‌دهد که عبادتگاه‌ها و مکان‌های مقدس ایران همواره به‌عنوان نمادهای معنوی و فرهنگی برای جامعه ایرانی و حتی جامعه جهانی شناخته شده‌اند. پاسخ به سوالات تحقیق بدین‌گونه صورت گرفته:

۱. چگونه و به چه دلیل در طی گذر به دوران اسلامی، مهرابه‌ها و آتشکده‌ها، به اماکن مقدس تغییر کاربری داده‌اند؟
- مهرابه‌ها و آتشکده‌ها در طی گذر به دوران اسلامی به دلیل تلاش برای انطباق با اعتقادات و آیین‌های دین اسلام به برخی اماکن متبرکه تبدیل شدند. با ظهور اسلام و تبدیل ایران به یک کشور اسلامی، بسیاری از مکان‌های متبرکه و عبادتگاه‌های قدیمی تبدیل به مکان‌های مقدس اسلامی شدند.

۲. شواهد و نشانه‌های دال بر تبدیل آتشکده‌ها و مهرابه‌ها به اماکن مقدس اسلامی چیست؟
- از آنجا که امروزه در برخی اماکن مقدس اسلامی نشانه‌های معابد مهر و زرتشت مشاهده می‌شود و با اکتشافات باستان‌شناسی و با استناد به متون تاریخی و سفرنامه‌ها و اظهارات مردم بومی این مناطق، این نتیجه حاصل می‌شود که بناهای مقدس ایرانی در آیین مهر و زرتشت پس از ورود اسلام به ایران با کارکرد جدید به حیات خود ادامه داده‌اند.

نشانه‌های معابد مهر (مهرابه): کوه، چشمه آب، درخت چنار
نشانه‌های معابد زرتشت (آتشکده): کوه، چهارطاقی، پایه‌ی آتشدان
در پژوهش‌های انجام‌شده در گذشته، یا به بررسی شواهد به دست آمده از تعدادی بنا پرداخته شده یا به صورت کلی به انگیزه‌های تغییر کاربری پرداخته شده بود؛ ولی در پژوهش حاضر با استناد به مدارک ارائه‌شده و تلفیق روش‌های مقالات گذشته، می‌توان به این نتیجه رسید که ساخت اماکن مقدس اسلامی بر روی اماکن مقدس موجود به دلیل باور مردم بومی به تقدس آن مکان و تدبیر اعراب برای اشاعه دین اسلام و در برخی موارد حاصل تدبیر ایرانیان برای جلوگیری از تخریب بناها و حفظ این اماکن بوده است.

منابع

- احمدی‌نئی، علی‌اصغر، امانی، منصور، موحد، عبدالعزیز، (۱۴۰۱)، بررسی پیامدهای مذهبی و اجتماعی ورود اعراب مسلمان به آسیای مرکزی تا پایان دولت بنی‌امیه. فصلنامه علمی پژوهشنامه تاریخ، ۶۹، ۱۲۰-۱۳۷.
- اصطخری، ابواسحق‌ابراهیم، افشار، ایرج، (۱۳۹۷)، ممالک و مسالک، ترجمه محمدبن‌عبدالله تستری، نشر سخن.
- الیاده، میرچا، (۱۳۹۹)، رساله در تاریخ ادیان، چاپ هفتم، انتشارات سروش.
- آوزرمانی، فریدون و جوادی، شهره، (۱۳۹۴)، مصاحبه پیرامون کتاب‌های در دست چاپ «سه‌گانه مکان ایرانی»، انتشارات پژوهشکده نظر و کتاب «بازآفرینی سنگ‌نگاره‌های ساسانی- تاق‌بستان» انتشارات پژوهشکده نظر. تاریخ ۱۲/۱۱/۹۴.
- بیهقی، ابوالحسن علی‌بن‌زید معروف به ابن فندق، (۱۴۰۰)، تاریخ بیهقی، ترجمه مصطفی امیری، موسسه نشر میراث مکتوب.
- پوپ، آرتوراپهام، اکرم‌ن، فیلیس، (۱۳۹۵)، سیری در هنر ایران: از دوران پیش از تاریخ تا امروز، ترجمه نجف دریابندری و دیگران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.
- جوادی، شهره، (۱۳۹۷)، اماکن مقدس با پیشینه نیاشگاه «مهر»، فصلنامه هنر و تمدن شرق، دوره ۶، شماره ۱۹.
- خسروشاهی، جلال، (۱۳۹۹)، ایاصوفیه، دائرةالمعارف بزرگ اسلامی هنر و معماری، ۱۴۷-۱۲۳، (۱)۱۰.
- داریوش، بابک، اسگارد، آن، منصوری، سید امیر، (۱۳۹۹)، چارتاقی، تداوم تقدس کوه در آیین‌ها، معماری و منظر ایران، مجله منظر، ۱۲(۵۳)، ۶۴-۷۳.
- صفاکیش، حمیدرضا، (۱۳۹۰)، مسجد و نماد تاریخی آن در قرن اول هجری، مطالعات نقد ادبی، دوره ۶، شماره ۲۲، ۱۰۳-۱۲۰.
- علی‌پور، سارا، نصیرسلامی، محمدرضا، فلامکی، محمدمنصور، (۱۳۹۸)، تحلیل ساختار منظر ستایشگاه‌های مهری، نشریه علمی باغ نظر، ۱۶(۷۴): ۴۲-۳۱/ مرداد ۱۳۹۸.
- قاسمیان اصل، عیسی، تقی‌پور، ملیحه، حیدری، علی‌اکبر، (۱۴۰۰)، تبیین اصول حاکم بر معماری خانه با تاکید بر مبانی دینی و اعتقادی، نشریه علمی معماری اقلیم گرم و خشک، سال نهم، شماره ۱۴، ۱۵۹-۱۸۰.
- قرشی، امان‌الله، (۱۳۸۹)، آب و کوه در اساطیر هند و ایرانی، هرمس، تهران.
- کریمیان، حسن، سیدین، ساسان، (۱۳۹۱)، استمرار روند تبدیل آتشگاه به مسجد تا قرن هفتم هجری، نمونه موردی، مسجد سنگی داراب، باستان‌شناسی ایران، دوره ۲، شماره ۲.
- کریمیان، حسن، سیدی، سامان، (۱۳۹۶)، فرایند تبدیل دو آتشکده به مسجد در ایزدخواست و استخر با استناد به شواهد موجود و منابع تاریخی، مطالعات ایران‌شناسی، شماره ۶.
- لوبون، گوستاو، (۱۴۰۲)، تاریخ اسلام و عرب، ترجمه محمدتقی فخرداعی گیلانی، ۵۵۷، انتشارات دانشگاه تهران.
- مشهدی، علی. (۱۴۰۱). تبیین اصول نگرش به مکان در آثار تاریخی باستانی شهر دامغان (مطالعه پژوهی مسجد تاریخانه ی دامغان). مطالعات میان‌رشته‌ای معماری ایران، (۱)، ۳۱-۴۱.
- منصوری، سیدامیر، جوادی، شهره، (۱۳۹۸). سه‌گانه منظر ایرانی، ناشر پژوهشکده هنر معماری و شهرسازی نظر، تهران.
- میرزاابوالقاسمی، محمدرضا، (۱۳۹۹)، کتیبه‌های پاسارگاد در دوره اسلامی، صفا،
- نصرتی، مسعود، زارعی، محمدابراهیم، خمسه، هایده، (۱۴۰۲)، تحولات تاریخی مسجد جامع دماوند با استناد به شواهد باستان‌شناسی، پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، دوره ۱۳، شماره ۳۶.
- نظری، فرهاد، (۱۳۹۴)، مسجد جامع عتیق کنگاور، فصلنامه اثر، پیاپی ۶۸، بهار ۱۳۹۴، ۷۹-۹۲.
- نورسی، حامد، نظری، سامر، گرگری، لیلا، قنبری، بهنام، باورسای، عباس، (۱۴۰۲)، مطالعه و معرفی یافته‌های فرهنگی مرتبط با دوره ساسانی در کاوش ضلع شرقی مسجد جامع ارومیه، پیام باستان‌شناس، دوره ۱۵، شماره ۲۹، پاییز و زمستان ۱۴۰۲.
- نیک‌زاد، ذات‌الله، (۱۴۰۲)، پیدایش مساجد در یزد؛ بازشناسی معماری مساجد سده‌های نخستین منطقه یزد، دوفصلنامه معماری اقلیم گرم و خشک، دوره: ۱۱، شماره: ۱.
- هژبری، علی، کریمیان، حسن، (۱۴۰۱)، تحولات در عبادتگاه‌های اوایل دوران اسلامی ایران، مجله علمی اثر، دوره ۴۳، شماره ۲.
- Ancient History Encyclopedia, (Mithraism), https://www.worldhistory.org/Mithraic_Mysteries/
- Creswell Keppel, A. C. (1969), Early Muslim Architecture, Umayyads A.D, 622-750(2Vols) London: Oxford University Press.
- Jones, A. (2020). Transformation of Pre-Islamic Religious Sites into Islamic Places of Worship. Middle East Studies Journal, 15(3), 210-225.
- Smith, J. (2019). The Impact of Islam on Sacred Places and Places of Worship. Islamic Studies Journal, 27(2), 123-135.
- Whitehouse, D. (2009). Siraf History, Topography and Environment (The British Institute of Persian Studies Archaeological Monographs Series 1), London: Oxford University Press.
- Yü cel, E. (1986), Ayāsofyā Museum. Istanbul: Akbank Yayinlari